

Türklerde Devletle İlişkiler Üzerine Bazı Notlar

Metin Kazancı

Özet

Türklerde yönetim-yönetilen ilişkileri üç ana bölüm ve döneme ayrılarak incelenebilir. Bu üç dönemde de devletin hem konumu hem de yönetilene karşı tutumu, eylem ve işlemleri farklıdır. Halkı; boy, tebaa ve yurttaş (vatandaş) diye üç farklı statüye ayırabileceğimiz bu üç dönemde hem halk devleti farklı algılamakta hem de devlet kendine farklı bir yer seçmektedir. Orta Asya Türk devletlerinde boylar, obalar kaanla ve öteki yöneticilerle iç içe yaşamaktadır. Kaaan henüz içinde yaşadığı kümeden sıyrılıp ayrılmamıştır. Kandaş bir örgütlenme vardır. Yönetilenle yöneten arasında iletişimi, yardımlaşmayı ya da korumayı önleyen herhangi bir engel yoktur. Bir geçiş dönemini ifade eden Selçuklu'dan sonra gelen Osmanlı'da ise durum çok daha farklıdır. Tebaa (uyruk) sisteme katkısından dolayı (vergi verdiğinden, asker olduğundan) önemlidir. Ama tebaanın, insan ya da tebaa olmaktan kaynaklanan bir önemi yoktur. Cumhuriyet dönemi ile ülke insanı yurttaşlık statüsü kazanmıştır. Bu statüdeki yönetilen kimi temel haklar açısından korunmuş, kimi hizmetleri devletten ister olmuş kimi konulara da katılma hakkını elde etmiştir. Bu üç dönemde de halkla ilişkiler adıyla anılmasa bile onun yerine geçebilecek uygulamalar ortaya çıkmıştır. Her dönem birbirinden farklıdır ancak yine de bu dönemlerde halkı hoşnut etmeye, halkın sorunlarını anlamaya ve çözmeye yönelik devlet çabaları devletin en önemli işlevleri arasındadır.

Administration-Subordinate Relations in Turks

Abstract

Administration-subordinate relations in Turkish political culture can be examined in three main sections and periods. In those three periods, both state's position and its approach towards "the subordinates" differs in terms of state's actions and how it operates. We can classify people in three separate categories respectively; as members of a tribe, as subjects and as citizens. It is also possible to argue that people's perception of the state and state's positioning itself (in social life) also differs in those three distinct periods. Although far from the contemporary understanding, some early practices of "public relations" had appeared in those periods. Every period differs from each other, however among the most important functions of the state system had come the efforts to please "people", to understand and solve their daily problems.

Türklerde Devletle İlişkiler Üzerine Bazı Notlar

Bu yazıda, farklı başlangıç noktalarından hareket ederek Türk insanının devletiyle ilişkilerinin genel izdüşümü ele alınacak ve bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Türklerin devletleriyle ilişkilerinde geçirdikleri aşamaları ve her dönemde ortaya çıkan egemen ilişki biçimini açıklayıp yorumlamak, bu makalenin temel amacıdır. Kuşkusuz hemen hemen her çalışmamızda olduğu gibi irdelenen konuyu halkla ilişkiler boyutu ile de değerlendirip belirli sonuçlar çıkarmak yine vazgeçilmez amaçlarımız arasındadır. Bir başka deyişle bu çalışma, Türklerin genel olarak kendi devletlerini nasıl algıladığını ve onunla ilişkilerini nasıl yürüttüğünü; hem geçmişten hem de günümüzden örnekler vererek, önemli olayları örnek olay niteliğinde olmak üzere masaya yatırarak inceleyecektir. Türklerin devletle ilişkisine egemen olan etkenler nelerdir? Hangi etmenler bu ilişkinin derecesini ve biçimini belirlemektedir? gibi sorular bu yazı içinde yanıtlanmaya çalışılacaktır. Ancak doğru ve geçerli bir değerlendirme yapabilmek için kuşkusuz Türk insanının yaşadığı coğrafyadan kaynaklanan başat tutumunu hem geçmişte göz önünde bulundurarak hem de bugünkü durum ve konumuyla iyi saptamamız gerekmektedir. Bunun için de burada değerlendirmeye tabi tutulan zaman diliminin de kuşkusuz çok geniş bir zaman aralığını kapsaması yerinde olacaktır. Kısacası bu yazıda eski dönem Türk yaşayı da göz önünde bulundurularak Türklerin devletleriyle olan ilişkileri üzerinde durulacak ve buradan günümüz için de geçerli olacak sonuçlar çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken de hiç kuşkusuz tarihte kanıtı bulunan uygulamalar ele alınacak ve bu uygulamalar üzerinde yükselen değerlere itibar edilecektir. Hemen eklemek gerekir ki çalışmaya konu olan Türk devletlerinin nitelikleri ve devletin temel unsurları olan güçlerle bağlantıları da göz ardı edilmemiştir. Orta Asya Türk topluluk-

larındaki halk (boy, oba)- kaan ilişkilerini belirli bir dönemle sınırlamadık. İncelenecek konuda yöneten-yönetilen ilişkisinin bulunması bizim için yeterli koşul oldu.

Halkın devlete gösterdiği tepki ya da duyduğu yakınlık yekpare olarak ele alınamaz. Bir başka deyişle devletin çok beğenilip desteklendiği dönemler olduğu gibi devlele savaşa kadar varan anlaşmazlıklar ve didişmelerin olduğu dönemler de söz konusudur. Dolayısıyla yukarıda kabataslak çizdiğimiz çerçeveyi tarihsel dönemler içinde ele almakta yarar, hatta zorunluluk vardır. Ama şimdiden söyleyeyim ki “Türk halkı her zaman ve her yerde devletini çok sever, korur, kollar, ona baş eğer, onun istediğini yapar” önermesi tarihsel örneklerden yoksundur. Bu konuda tarihimiz ilginç örnek ve dönemlerle doludur. Örneğin Osmanlı'da Celali Ayaklanmaları Anadolu'da dört asır sürmüştür. Kimi dönemlerde devlete sıkı sıkıya itaat edilmiş, koyduğu kurallara uyulmuş kimi dönemlerde bu kurallar ve uygulamalar bir yana itilmiştir.

Devlet-halk ilişkilerini etkileyen kimi değişiklikler ve kamusal uygulamalar Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden önce Tonyukuk, sonra da İstanbul'un alınışıyla birlikte Fatih Sultan Mehmet zamanında yapılmıştır. Devletin işleyişi ile ilgili kimi kurallar bu dönemlerde konulmuş, yıllarca da uygulamada kalmıştır. Bu kurallar halkın devlele ilişkisi kadar devletin halka bakışını da etkileyip değiştirmiştir. Bu nedenle bu iki devlet adamının bu konuda yaptıklarını özel olarak mercek altına almak gerekir. Şimdi bu konuları ve Türklerin kendi devletleriyle ilişkilerini dönemlere yayarak ve kronolojik olarak halkla ilişkiler merceği ile görelim.

Tonyukuk'tan Gelen Öneriler

Büyük bölümü çöl ve dağdan oluşan Orta Asya'da yaşayan Türk halkının bu coğrafyadan etkilenmesi sonucu ortaya çıkan özellikleri bir çalışmada şöyle sıralanmaktadır:

Bu çöllerdeki çetin hayat Türkleri gövdece küçük fakat çok sağlam ve dayanıklı; güçlüğe, açlığa, susuzluğa, sıcağa, soğuğa yüksünmeden dayanır bir hale getirmiştir. Çöl kadar geniş yürekli, kıskançlıktan uzak, sakin, hoşgörülü ve coğrafi görüşü yaşadığı bölge kadar engin fakat aynı zamanda kum çölleri ve dağlar kadar sert ve zamanı geldiğinde acımasız yapmıştır (Togan,1942: 20).

Böyle bir coğrafik ortamın oluşturduğu insan modelinin özellikleri, kuşkusuz çağlar sonra Anadolu'ya gelip yerleşen ve zaman içinde de kentleşen torunlarının özelliklerinden farklı olacaktır. Bu özellikler birbirleriyle ilişkileri kadar devletle olan ilişkilerini de etkilemiş ve değiştirmiştir. Burada belirtilim ki, Türklere anayurtlarını terk etmek zorunda bırakan ve yüzyıllar boyu süren bu toplumsal hareketliliğin yani büyük göçün ana nedeni beslenmedir. Türkler Batı'ya, Anadolu'ya devlet kurmak için değil, daha iyi beslenmek umuduyla göçmüşlerdir. Göçün tetikleyicisi ise Orta Asya'daki toprak veriminin düşmesine yol açan kuraklık, kıtlık, öteki doğal yıkımlar ve biraz da siyasal çekişmelerdir.

Orta Asya'da hüküm sürmüş Türk devletleri için, başvezir Tonyukuk'un (Çin doğumlu. Ölümü 724) halka yaptığı çağrı, o dönemlerde Türklerin devletten neler beklediğinin ve nelerle karşılaştığının kanıtı gibidir. Son derece akıllı olan bu yönetici; kendi halkı için önemli tehlikeleri önceden görmüş, bu tehlikelere yönelik önlem almış, aldırılmış ve sağlığında dikilen Koşo Samday¹ Kitabeleri'nde, halkını kendi gelenek ve göreneklerine uymayan dinlere, telkinlere itibar etmemeye çağırmıştır. Göktürk ülkesinden deri, yün ve yapağı satın alarak Çin'e götüren tüccarlara kolaylık gösterilmesini istemiş, bunun için bir düzenleme bile yapmıştır. Yani Tonyukuk dış satımın önemini kavrayan ilk devlet adamlarından biridir. Çin ile ticarete evet demesine karşın Çin ile kültürel etkileşimlerin tümüne karşı çıkmıştır. Tonyukuk, yöneticinin sık sık danışmasından yanadır. Bu nedenle "Danışmanların bilgili olması gere-

• • • • •

kir” der ve Bilge Kaan'a danışmanlık yaptığını yine aynı yazıtta belirtir. “Hal-
kını tanımak yönetmeyi çok kolaylaştıracaktır” demektedir. Yine Tonyukuk'a
göre o sıralarda Türkleri etkilemeye başlamış olan Budizm, Türkler için çok
tehlikelidir. O anda yaşanan en büyük ulusal tehlike budur. Çünkü göçebelili-
ğin ve hayvan besiciliğinin esas olduğu bir toplumsal oluşumda hayvan ke-
simini dolayısıyla hayvancılığı yasaklayan bir dinin tutunması hem bu top-
lumsal gerçek ve zorunluluklara aykırı düşmektedir hem de fiziki durumun
yarattığı ideolojik oluşumla çelişmektedir. Türklerde temel uğraş hayvancılıktır.
Bunun yasaklanması ya da sınırlandırılması onların yok olması anlamına
gelecektir. Bazı yörelerde Budizm'e çok sert biçimde karşı çıkan boyların
bu davranışı Tonyukuk'a göre son derece yerindedir. Ayrıca Budizm'e itibar
eden Bilge Kaan, Budizm için bir tapınak yaptırmak istediğinde Tonyukuk
“Savaşı ve hayvan kesmeyi yasaklayan ve miskinlik telkin eden bir dinin ka-
bulü, topraklarını savaşarak korumak zorunda olan ve hayvancılıkla geçinen
Türkler için felaket olacaktır ” der (Yetkin, 2003: 74). Belirtmek gerekir ki Or-
ta Asya'da Türklerin çok küçük bir kesimi Budizm'i yine de benimsemiştir.
Altaylar ise Şamandır. 762 yılında Kaan Bugu Han tarafından benimsenen
Mani dini Uygurlar'ın dini olur. Bundan böyle tüm ulus, et yerine pirinç yi-
yecektir. Bu arada bazı kavimler, özellikle Hazarlar kendi rızalarıyla Yahudi
olurlar.² Ayrıca dokuzuncu yüzyılda Balkanlarda yaşayan Gagavuzlar gibi
bazı Türk boyları da Hıristiyanlaşmışlardır. Belgeler, bu bölgedeki Hıristiyan-
laşmanın çok sayıda insanı ilgilendirdiğini ve din değişikliğinin kuvvet kul-
lanımı yanında gönül rızası ile de gerçekleştiğini göstermektedir (Aydın,
2006: 182).

Hayvancılığı toplumun her aşamasında önemli bir uğraş olarak kabul
eden bu dönem Türkleri için doğal olarak halkın sorunları da hayvan besle-
me, süt işleme, hayvan alıp satma, otlak ve yaylak bulma gibi sorunlar etra-
fında yoğunlaşmıştır. Hayvancılık için gerekli meranın, otlatma alanlarının
kendisine açık tutulması, hayvan otlatmasıyla ilgili tüm engellerin ortadan
kaldırılması, sürü güvenliği, eşkıyalığın önlenmesi, halkın en önemli beklen-
tisidir. Kuşkusuz kimi boylar yerleşik düzene geçtikçe durum değişmiş, çok
sınırlı da olsa kentleşme ile birlikte yalnızca otlağı değil, kenti ve evleri koru-

• • • • •

2

Günümüzde Litvanya , Polonya ve Ukrayna'da yaşayan ve sayıları çok azalmış olan Musevi Karay
Türkleri bu geleneği sürdürmektedirler.

ma, yakınmaları dinleme önemli bir devlet misyonu haline gelmiştir. Halkın kaandan ya da yöneticilerden bazı isteklerini şöyle sıralayabiliriz: Komşu bölgeden sürülerimizi çalıyorlar. Önleyin. Bakır kazana ihtiyaç var. Kazan getirt. Kumaş kıtlığı var. Çin'den güzel kumaş (ipek?) getirt. Budist rahipler yük oluyor. Bunları başkaları beslesin. Biz Budist değiliz. Hayvan hastalığı yaygınlaştı. İlaç olarak kükürt (?) bul. Vergi memurları haksız yere on üç hayvanımı aldı. Memurlar çadırımda beş gün yiyip içip yattılar. Üç günden fazlasına rızam yoktur. Yönetimden yanıt: Üç günden fazla kalmamalarını tembihledik. Burada ilginç bir benzerlik: Osmanlı'da da sipahinin, köylünün evinde üç günden fazla kalmasına izin verilmemesidir (Sevinç, 2005: 82).

Tonyukuk'un öne sürdüğü ve Budizm'in Türk yaşam biçimine uygun olmadığı biçimindeki görüşün ve tartışmanın yanında bir konu daha önemlidir: Bölünme. Türk devletleri için yaşanan en büyük tehlike kurulan devletlerin sık sık bölünerek yıkılması, yeniden kurulan devletlerin de yine bu akıbetten kurtulamamasıdır. Çünkü bölünme Türk topluluklarında kurallara bağlanmış, kaçınılmaz ve belki de herkesin normal sonuç olarak gördüğü bir uygulamadır. Hakanın ölümüne yakın günlerde ya da ölümünden sonra kurtlay toplanarak yeni kaanı belirlemektedir. Bu yolla hükmetme yetkisi ya bir kişiye bırakılmakta ya da kardeşler, hanedan ülkeyi "üleşmektedir" (Özgüdenli, 2002: 251). Kaanlar bölünmeden korkarlar ama bölünmeyi doğrudan doğruya göremedikleri için bu olaya belirli ölçüde kayıtsız kalabilmişler, bunun da ötesinde bu konuda birkaç öneri dışında, soruna etkili bir çözüm getirememişlerdir. Kaanların çoğunlukla yaptığı, bölünmeyi tahrik etmiş olmaları ya da bölünmeyi sadece seyretmiş olmalarından ötürü halkı zaman zaman suçlamalarıdır (Klyashtorny ve Sultanov, 2004: 168). Türk tarihinde bölünme, etkileri açısından çok önemli ve olumsuz bir faktördür. Çünkü Türk tarihi, önce istila sonra devletleşme sonra da bölünme tarihidir. Bu döngü çağlarca süregelmiştir. Yine bu nedendenler ki Orta Asya Türk kaanlarının en önemli vasiyetleri "boya sadakattir". Orhon Yazıtları'nda yer alan "Kendi ülkesi olan bir halktım.. Şimdi ülkem nerede? Kendi kaanı olan bir halktım.. Şimdi kağanım nerede?" ibaresi aslında hem boya hem töreye (konulmuş kurallara) uymamanın kötü sonucunu halkına hatırlatmaktadır (Roux, 1999: 70). Bu kötü talihle hemen hemen tüm kaanlar karşılaşmıştır. Türk devletlerinin parçalanmasının en önemli nedeni, Türkler arasında bir saltanat veraset kanununun, kuralının bulunmaması ve egemenliğin sadece kutsal güç ya da

tanrı tarafından verilmiş olduğuna inanılmasıdır (Rasonyi, 1971: 60). Hakanın oğullarından hangisinin tahta geçeceğini düzenleyen bir kanun ve kural tanrının iradesine karşı çıkmak anlamına geldiğinden bir veraset ve veliahtlık kanunu yapılmamıştır. Bu inanç hakanın unvanında “tengride kut bulmuş” formülüyle ifade edilmiştir. Burada kut; talih, kader, tanrının lütfu anlamlarını taşır. Yönetme yetkisinin Tanrı tarafından tek bir kişiye verilmesidir. Hakanın çocuklarından biri hazineyi ele geçirir, orduya hükmeder, kurultayın desteğini alırsa, ulus onu meşru hükümdar sayardı (İnalçık, 2005: 328). Ancak bu uygulama bölünmeyi önleyememiştir. Çünkü sistem içinde değişik zorunluluklardan kaynaklanan “ülüş” uygulaması vardır. Yani devlet coğrafik olarak kardeşler ya da paydaşlar arasında bölüştürülmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki kaanın böyle bir yöntemle belirlenmesi, babadan en büyük oğula herhangi bir denetim ve kural olmaksızın geçen saltanat uygulamalarından çok daha sorunsuz ve ussaldır. Hakan olacak kişi kurultayın desteğini almak, orduya hükmetmek ve belirli sınavları başarı ile geçmek zorundadır. Kurultay burada halkın ya da belirli bir halk kesiminin katıldığı değil, hanedan ailesinin, büyük komutan ve devlet memurlarının ve de ülke egemenliğine girmiş prenslerin katıldığı bir meclistir (İnalçık, 1959: 81). Ama yine de bu yöntemle gerçekleştirilen seçimde bir süzme, bir eleme vardır. Tonyukuk döneminde geleneğin getirdiği bu kurallara son derece titiz biçimde uyulmuş olduğunu bilmekteyiz. Oysa otomatik geçişli sistemlerde örneğin Osmanlı'da veliahdın bu tür özelliklerine kesinlikle bakılmaz. Veliahdın nitelikli olduğunu ya da onun niteliklerini test edecek herhangi bir kurum ya da uygulama sistem içinde yoktur. Sözelimi II. Ahmet (1691-1695) hiçbir şeyden anlamayan, doğru dürüst konuşamayan, divan toplantılarında saçma sapan cümleler kuran bir kişidir. Ondak çok daha yetenekli şehzadeler olmasına karşın padişah olmuştur. Aynı sıfatlar hiçbir ayırt edici özelliği olmayan, sarayda müziği yasaklayan ve halkın arasında helva, yemiş, kebab yiyecek dolaşan III. Osman (1754-1757) için de geçerlidir (Uzunçarşılı, 1995: 340).

Bilge, Kültekin ve Başvezir Tonyukuk kurulma, büyüme ve bölünüp yıkılma süreciyle ilgili olarak kimi önerilerde bulunmuşlardır. Bu önerilerde öne çıkan en önemli konu birlik içinde olmak, kaan etrafında toplanmak olmuştur. Ancak ne var ki kaandan sonra oğulların iktidar savaşı, bölünerek yıkılma gibi acıklı bir sonu hazırlayan önemli bir etken olmuştur. Dolayısıyla Türklerin en bunalımlı dönemleri kaanın öldüğü tarihleri izleyen, kardeş sa-

vaşlarının yoğunlaştığı dönemlerdir. Bu dönemlerde düzen ve kurallar alt üst olmaktadır. Dolayısıyla en büyük zorluğu ya da sıkıntıyı da halk çekmektedir. Orta Asya Türk rnelerinin bazılarında gördüğümüz gibi gebelik nedeniyle sürekli açlık çeken ve bu yüzden komşu devletlere saldıran, savaşan, didişen bir halkı disiplin içinde tutmak çok zor, hatta olanaksızdı (Avcioğlu, 1979: 88). Bu amaçla kaan çok sert önlemler almak, cezalar uygulamak zorunda kalırdı. Zaman zaman ise boyuyla birlikte yağmaya gittiği olurdu. Ancak bir süre sonra bu durumda az da olsa değişiklikler yaşanmaya başladı. Kısmen yerleşik düzene geçiş, komşu uygarlıkların etkisi ve döneme göre önemli olan teknolojik gelişmeler (hayvan besleme, sulama, otlak kullanma yöntemlerindeki değişiklikler gibi) bazı koşulları değişirmiştir. Özellikle Mave-rrnnehir'de (Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında kalan nl Türk bölgesi) halk, var olan kurallara uyan ve olana rıza gösteren bir uyumluluk göstermeye başlamıştır. Yani halk, kaanın ve devletin buyruklarına “evet” demektedir. Ama karşılığında da başı dara girdiğinde devletinden yardım beklemektedir. Bunun için de devlete başvurma yollarının açık tutulmasını istemektedir. 751'de Çinlilere karşı kazanılan Talas Savaşı'ndan sonra ve Müslümanlığın bölgede yaygınlaşmasıyla birlikte bu kurallar çoğunlukla uygulanmaya başlanmış ve kanallar özenle açık tutulmuştur. 10. yüzyılda Orta Asya'da uzun süre kalmış Arap gezgin ve bilgini İbn-i Fadlan Türklerdeki yönetim biçiminin karşılıklı danışmaya dayalı olduğunu belirtip bu konuda rneler vermektedir (İbn-i Fadlan, 2005: 18). Bugünün halkla ilişkiler anlayış ve terimleriyle, bu yolla hem halk bilgilenmekte hem de kaan halkın isteğini öğrenmektedir.

Göktürklerde konuyla ilgili belge ve bilgi az olmakla birlikte halk için yakınma yolunun hep açık tutulduğu bilinmektedir. Orta Asya Türk devletlerinde halkın devlete başvurması herhangi bir kurala tabi olmadığı gibi son derece kolaydır. Uygurlar'da bu usul zaman zaman kullanılmıştır. İçinde Türkleri de barındıran ve Mecusi (ateşe tapan) olan İnan Sasani Devleti'nde herhangi bir kişinin divana gelip derdini anlatma, Őikayette bulunma hakkı vardır. Bu hak yaygın biçimde kullanılmıştır (İnalçık, 2005: 70; Ortaylı, 1979: 11). Bu usul daha sonra bütün feodal Avrupa'da ve Osmanlı'da sıkça kullanılan bir halkla ilişkiler yöntemi olmuştur. Hele “İpek Yolu”nun geçtiği bölge ve yolların ülke için çok önemli olması nedeniyle, “İpek Yolu” kervan ve tüccarlarının yakınmalarına, güvenlikle ilgili başvurularına, ilgili lkelerde özel

bir önemle eğilinir ve sorun çözülmeye çalışılırdı. Geçtiği ülkenin zenginliğine katkıda bulunan bu ünlü yolun tüccarları özel olarak korunur ve gözetilirdi. Çok ilginçtir, Cenevizliler kendi tüccarlarının tanınması, kolay ve sorunsuz geçiş yapabilmeleri için 1276 yılında Sivas'ta bir konsolosluk açmışlardı. Bu konsolosluk "İpek Yolu"nu kullanan kendi tüccarlarına ve kervanlarına vize vermektedir (Aka,1991: 128). Her devlet bunlara kolaylık sağlar, güvenliklerine büyük özen gösterirdi. Sık sık soygun olmakla birlikte ülkede en ağır cezalar ticaret yolu üzerinde tüccar ve kervan soyan eşkiyaya verilirdi. Ayrıca tüccar ve kervanlar yalnızca ticareti sağlamakla kalmaz aynı zamanda bir iletişim aracı görevi de görürlerdi. Birer bilgi edinme kaynağı idiler. Geçtikleri yörelerde halk Doğu ya da Batı ile ilgili siyasal ve ekonomik haberleri bu tüccarlardan öğrenirdi. Yine bu dönemdeki uygulamada herhangi bir kişi yakınmasını, derdini doğrudan hükümdara bildirebilmekteydi. Orta Asya'daki bu uygulamaya, Osmanlı'nın kuruluş yıllarında Osman, Orhan ve Murat zamanında da rastlamaktayız. Daha doğrusu bu padişahların döneminde halkın devlete başvurmasını engelleyen ya da yasaklayan ne bir kural ne bir gelenek ne de bir düzenleme vardır. Bir sıkıntısı olan kişi, yolda yürürken rastladığı beye, hakana sorununu aktarabilmektedir. Bunun tersi de çok kolaydır. Bey aldığı bir kararı hemen oracıkta obaya ya da boya sözlü olarak iletmektedir. Dolayısıyla bu tür ortam ve dönemlerde yani bürokrasinin henüz oluşmadığı dönemde bey-halk ilişkisi sözlü iletişime dayalı, kolayca ve pürüzsüz ama son derece basit işleyen bir iletişim modelidir. Yönetenle halk arasına ne bürokrasi girmiştir ne de kağıt yani formalite. Halkla ilişkiler açısından önemli sorunlar yoktur. Yönetimin duyuruları biraz geç olsa da halka ulaşmaktadır. Yönetilen de istek ve yakınmasını kolayca yönetime hatta en üst yönetici olan hakana iletibilmektedir. Nizamülmülk, *Siyasetname*'de bu uygulamanın yani hakana, sultana dilekleri doğrudan iletme yönteminin gerçek amacını açıklar. Ona göre "Sultanlar haftada iki gün mutlaka doğrudan doğruya halkın derdini dinler ve haklı olana hakkını verirlerse ülkenin her yerinde zalimler, şikayet edilirim korkusuyla kötülük yapmaktan çekinirler" (Nizamülmülk, 2006: 117; İnalçık, 2005: 70).

Burada önemle belirtmek gerekir ki Türk devletlerinde devlet duyurularının önemli bölümü tellallar aracılığıyla halka iletmeye çalışılırdı. Yani tellal Arabistan, İran ve Hindistan'da olduğu gibi Orta Asya'da, Selçuklu'da ve Osmanlı'da da önemli bir halkla ilişkiler ajanıdır. Önemli kamusal bilgiler

tellal aracılığıyla halka duyurulduğu gibi, çeşitli tören, düğün veya cenazeye çağrı yine tellal aracılığıyla yapılırdı. "İpek Yolu" üzerinde herhangi bir yerden geçecek kervanlarla ilgili bilgiler halka tellallar aracılığıyla bildirilir, ahalili belirlenen yere gelerek kervanla ticaret yapardı. Kaanın duyuruları kadar sultanın duyuruları da tellallar aracılığıyla ÷lke ya da yöre halkına ulaştırılırdı. Tellallık eski bir halkla ilişkiler uygulamasıdır. Selçuklu ve Osmanlı'da da sık sık kullanılmıştır. Çağdaş halkla ilişkiler pratiğinde yer almamasına karşın ÷lkemizde hala uygulanmaktadır. İç Ege, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun kimi yörelerinde tellal uygulaması hala yaşamaktadır.

Fatih'in Getirdiği Düzen

Osmanlı'nın ilk dönemlerinde yani ilk üç sultan döneminde adı halkla ilişkiler olmasa da insanlarla iletişim, sistemin doğal işleyişinin içindedir. Kendiliğinden bir özelliğe sahiptir. Çünkü sistemin kendi kendine yürüyüşü boyda ya da obada yaşayanlarla ilişkiyi de beraberinde getirmektedir. Obada, boyda kararlar birlikte alınmaktadır. Özellikle ihtiyarlar heyetine sık sık danışılır. Bu heyetin çok önemli yetkileri bulunmaktadır. Hatta zaman zaman hakanın aldığı kararları bile değiştirebilmektedir. İhtiyarlar heyeti ya da ihtiyarlar meclisi uygulaması günümüze kadar uzanmıştır. Bu örneğin adı aynı kalmak koşuluyla sınırlı bir biçimi, Cumhuriyet döneminde Köy Yasası'nda yer almıştır.

Üzerinde durulması gereken bir başka nokta, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde halkın iktidarı elinde tutanlardan farklılaşmamış olmasıdır. Örneğin Sultan Osman ve Orhan öldüklerinde bıraktıkları miras bir kaç koyun, birkaç tane kap kacaktır (Mustafa Nuri Paşa, 1992: 20). Halk kendi içinde de farklılaşmamıştır. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde derdi olan kişi beye durumunu anında anlatabilmekteydi. Çünkü onunla yaylada, çadırdaki, namaz sırasında ya da bir törende sık sık karşılaşabilmekteydi. Ancak devlet örgütlenmesi geliştikçe hakanla bire bir ilişki, yüz yüze dert anlatma olanakları giderek azalmış, sonraları da son bulmuştur. Böyle bir uygulama ancak bazı özel günlere ve toplantılara özgü hale gelmiştir. Sultan Osman ve Orhan hatta Murat'a sokakta rastlayıp dert anlatmak, yardım istemek olanaklıyken sonraları bu ola-

nak ortadan kalkmıştır. İstanbul'un alınışından sonra Fatih Sultan Mehmet (1444-1481) yaptığı düzenlemelerle, aldığı kararlarla devlet-halk ilişkisine kimi sınırlılıklar getirmiş, bazı uygulamaları yasaklamıştır. Çünkü devlet ve gi-dişat artık bir imparatorluğun kurallarına gereksinme göstermektedir. O gü-ne değin herkese açık olan, özellikle halka açık olması nedeniyle de ilginç bir halkla ilişkiler örneği oluşturan divan toplantılarıyla (bugünkü bakanlar ku-rulu toplantısı) ilgili bazı sınırlamalar, bazı yasaklar getirilmiştir. Söz gelimi bir Türkmen toplantı sırasında divan odasına kadar girip elinde bir dilekçe ile “Devletli hünkar hanginizdir?” diye sorar. Fatih, kendisinin o sırada di-vanda bulunan yöneticilerle karıştırılmış olmasından son derece rahatsız ol-muştur. Bu sözlerden çok hiddetlenmiş ve aynı zamanda üzülmüştür. Sonuç-ta divanda vezirlerle toplanmayı ve bu toplantıları halka açmayı, toplantıla-ra halkı davet etmeyi yasaklar. Bundan böyle divan padişahsız toplanacak ancak halk gerektiğinde yine divana başvurabilecektir ve toplantılara sadra-zam başkanlık edecektir. Fatih Sultan Mehmet bundan sonra bu toplantıları bir süre kafes arkasından izlemiş daha sonra da boş vermeye başlamıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1992: 65). Ünlü bir tarihçinin yorumuna göre “Bundan sonra halkla temas azalmış hatta yok olmuştur. Halk ile, ahali ile devlet ara-sındaki perde giderek kalınlaşmıştır” (Uzunçarşılı, 2003: 499). Devlet halk ilişkilerinde ortaya çıkan aksaklıklar ve sorunlar, kuşkusuz böylesine yalın ve tek bir olaya bağlı bırakılarak basitleştirilecek türden değildir. Hemen belirt-mek gerekir ki Fatih Sultan Mehmet’in başka işlerinin öne çıktığı, devlet işle-rinin yoğunlaştığı, bürokrasinin yavaş yavaş oluşup devlet içinde yerini al-maya başladığı dönemle birlikte, tebaa ile padişahın doğrudan ilişki kurma-sı da zorlaşmış, zaman kullanımı öne çıkmış daha sonra da Orta Asya’dan gel-en kimi gelenek ve uygulamalar son bulmuştur.

Gerçi çok sonra değişik padişahlar döneminde Divan-ı Hümayun'a te-baanın kabulü uygulaması yeniden ihdas edilmeye çalışılmışsa da işin özü yitirilmiştir (Kazancı, 2007: 196). Kısacası bürokrasinin yerettiği ve devletin imparatorluk haline gelmeye başladığı bir dönemde padişahla bire bir ilişki artık çok zordur. Bunun için istisnai durum ve ortamlar gerekir. Sözelimi pa-dişahın namaza yani cuma selamlığına gitmesi, tebdil gezmesi, cenaze töre-nine katılması gibi durumlarda halk ile padişah karşılaşmaktadır. Osmanlı da 15. yüzyılın ortalarından itibaren padişah ile halk arasında kalın bir duvar örülmüştür. Bunu aşmak çok zor ve rastlantılara kalmıştır. Daha açıkçası pa-

dışah ile halk arasına bürokrasi girmiştir. Halkın isteklerini bürokrasi karşıla-makta ve istek ve yakınmalara o yanıt vermeye çalışmaktadır. Bu kendine öz-gü -*sui generis*- küme, çok sonraları devletin ve halkın başına önemli sorunlar çıkararak bir dev mekanizmaya dönuşmüştür. Zaten devlet-halk ilişkilerinde sorunun kaynağı bürokrasi ve onun koyduğu kurallardır. Ancak yine de belirtmek gerekir ki tebaanın devlete dilekçe verme yolları hep açık tutulmuştur. Bu dilekçeler önemine ve yerine göre en üst düzeylere ulaştırılıp incelemeye alınmıştır. Burada hatırlatalım ki halk padişaha dilekçesini rikapdar aracılığıyla verir, padişahın atının üzengisini tutan rikapdar saraya dönüşte bu dilekçeleri tasnif edip ilgili yerlere gönderir, kuruluşların yanıtları da dilekçe sahiplerine bildirilirdi. Bir süre sonra vezir-i azam salı ve cuma günleri dışında her gün ikindi vakti, "ikindi divanı" kurup halkın şikayetlerini dinlemeye başlamıştır (Ortaylı, 1979: 157).

Ayrıca günümüzde önemli bir halkla ilişkiler yöntemi olan ve oldukça yaygın olduğunu bildiğimiz "Eř, dost, akraba ya da yönetici çevre ile birlikte yemek yeme" usulü de Fatih Sultan Mehmet tarafından yasaklanmıştır. Oysa birçok ülkede birlikte yemek yeme sırasında devlet sorunları konuşulup tartışıldığı gibi halkın sorunlarına da değinilip, bu sorunların nasıl çözüleceği de konuşuluyordu. Kısacası bu yemekler, halkın değişik türdeki sorunlarının hatırlanması, görüşülmesi ve onlara çözüm bulunabilmesi için iyi birer fırsattı. *Fatih Kanunnamesi*'nin bir maddesinde "İrade-i mahsusam zatı şahanemle birlikte hiç kimsenin taam etmemesidir. Eski usulü kaldırıyorum" hükmü bulunmaktadır. Bu emirle Fatih bundan böyle kendisiyle birlikte yemek yenmesini yasaklamıştır (Yücel-Sevim, 1990: 193). Bu yasak Osmanlı'nın son dönemlerine kadar sürmüş, padişahlar yemeklerini tek başlarına yemişlerdir. Kaynağı ve yaratıcısı kim olursa olsun bu uygulama, bir açıdan padişahın yalnızlığa itilmesinin ilk işareti, ilk belirtisidir. Ama bu karara karşın padişahı etkileme devam etmiştir. İmparatorluğun yıkılışına kadar padişah başta haremdeki kadınlar olmak üzere devlet protokolünde yer alan kişilerin etkisinden bir türlü kurtulamamıştır. Kuşkusuz bu duruma yabancı misyon şeflerinin kendi amaçları doğrultusunda Osmanlı'yı etkileyen, zorlayan girişimlerini de eklemek gerekir. Burada belirtmek gerekir ki, taht kavgalarının sonucunu gören ve devletin devamlılığı için padişahın daha sağlığında bazı önlemleri alması zorunluluğunu çok iyi anlayan Fatih Sultan Mehmet bu konuda son derece etkili önlemler almıştır. Fatih, devleti yıkıma götüren bu uy-

gulamaya çağlar sonra radikal ama pek insancıl olmayan bir çözüm getirmiş, başa geçen oğlun kardeşlerini katletmesini uygun ve gerekli bulmuştur. Bu konuda bir de kanunname yayınlanmıştır. Bu önlemlerin de etkisiyle Osmanlı, varlığını öteki Türk devletlerine oranla daha uzun sürdürebilmiştir. Osmanlı bu konuda en büyük tehlikeyi Fatih'ten önce olmakla birlikte Fetret Devri'nde yani Ankara Savaşı'ndan sonra yaşamıştır. Osmanlı Devleti I.Mehmet yani Fatih'in dedesi Çelebi Mehmet sayesinde yıkımın eşliğinden dönmüştür. Fatih'in bu önlemine karşın yine de Osmanlı'da taht savaşları ve didişme hem devleti hem sarayı hem de halkı yıllarca meşgul etmiştir. Fatih'in oğlu Cem Sultan'ın ağabeyi II. Beyazıt ile iktidar mücadelesi yıllarca sürmüş başta Papalık olmak üzere Hıristiyan devletler bu sorunla ilgili olarak tavır almışlar, taraf tutmuşlardır. III. Selim ile IV. Mustafa'nın çekişmesi de bu konuda ilginç bir başka örnektir. Yine Osmanlı tarihinde II. Beyazıt ile oğlu Yavuz Sultan Selim arasında olduğu gibi iktidar mücadelesi bazen baba ile oğul arasında olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları Sarı Selim ile Beyazıt arasında mücadele ise dillere destandır. Bu arada yine tahtta gözü olduğu iddiasıyla Kanuni'nin, oğlu Mustafa'yı boğdurtması ve perdenin arkasından, dilsiz cellatlara çabuk boğun diye el kol işareti yapması acımasızlığın, devlet yönetimi söz konusu olduğunda, ne boyutlara yükseldiğinin çok açık kanıtıdır (Historia, 2005: 361).

Tekrar belirtmek de yarar gördüğümüz önemli nokta, saltanatla ilgili çekişmelerin tüm yönetim mekanizması kadar halkı da etkilemekte olduğudur. Bir tarafı tutan ile öteki taraf ya da taraflar arasında büyük bir didişme yaşanıyor hatta zaman zaman savaş bile çıkıyordu. Halkla ilişkiler açısından hiç de iyi olmayan bu kriz ortamı Osmanlı'da sık sık tekrar etmiş, sık sık yaşanmıştır.

Türklerin İstanbul'dan Kovulması

Üst düzeydeki bu olaylar kuşkusuz halkın günlük yaşamından, tahta bakışına kadar birçok konu ve kurumu etkilemiştir. Ama bunun yanında halkın özellikle Anadolu halkının tahta ve padişahlığa bakışı ve tepkili tavrı asırlarca sürmüştür. Şimdi bu noktayı biraz açalım ve halk ile devlet arasında asırlarca süren bu kavga ya da didişmeyi nedenleriyle birlikte inceleyelim.

İstanbul'un fethinde Anadolu Türkleri yani Türkmenler³ çok önemli rol oynamış ve fethi çok sevinmişlerdir. Çünkü bu insanlar İstanbul'un fethi ile birlikte talihlerinin değişeceğini, yeni ufuklara yürüyeceklerini sanmışlardır. Ama ne var ki evdeki hesap çarşıya uymaz. İstanbul'un alınışından sonra kendilerine gerçekten iş sahası açılacağını ve saygınlık görececeklerini sanan Türkmenler Anadolu'dan iş, güç sahibi olmak hevesiyle akın akın, büyük bir heyecan içinde İstanbul'a gelirler. Gelirler ama, ne yazık ki hevesleri kursaklarında kalır. Çünkü Fatih Sultan Mehmet, önceleri İstanbul'a yerleşmeleri için davet ettiği bu insanları, bırakın devletin üst düzey görevlerini, orta düzey görevlerde bile kullanmayı düşünmez ve gelen istekleri, toplu önerileri geri çevirmeye başlar. Çünkü bu insanların büyük çoğunluğu mesleksizdir. Yine bu insanların çoğunluğu okuma yazma bilmez, usul erkan anlamaz, kentsel yaşamdan habersizdir. Ne yemek yapmayı ne de yemek yemeyi bilirlerdi. Belirtelim ki Türkler, mutfağı ve batı türü yemek yapmayı Anadolu'ya geldiklerinde Bizans'tan aldıkları Rum gelinler sayesinde öğrenebilmişlerdir. Ayrıca Hunlar ve Göktürkler yemek pişirmezlerdi (Avcioğlu, 1979: 338).

Fatih, Orta Asya'dan beri var olduğunu bildiği köklerine, yani Kayı'ya bundan böyle ilgi duymaz, onlarla her türlü bağıntıyı yavaş yavaş kesmeye başlar. Önemle belirtmek gerekir ki, İstanbul fatihi, Anadolu insanına yani Türklere sırt çevirmiştir, artık Batıya dönüktür (Avcioğlu, 1982: 2268; Lamartine, 2005: 353). Yönünü Balkanlara doğru, İtalya'ya doğru çevirmiştir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra başta Kapadokya, Pontus bölgesi olmak üzere Sırbistan, Mora ve Karaman'dan İstanbul'a ahali göçürür. İstanbul'a göçürülen bu insanlardan yalnızca Karamanlılar Türktür, onun da bir kısmı. Çoğunluk Karamanlı'dır ancak bunlar aslen Rum ve Ermenidir. Karaman'dan gelen Türklerin önemli bir bölümü umduklarını bulamadıklarından bir süre sonra, onlar da geri döner. Ayrıca İstanbul, Selanik'le birlikte bir süre sonra yoğun bir Yahudi göçü almaya başlar (Hammer, 1991: 134; Ortaylı, 2006: 13). Devletin en basit ve kolay görevleri bile devşirmelere ve gayrimüslimlere emanet edilir. Sistemin işçi gereksinmesi de Türkler dışından karşılanmaktadır. Hatta Fatih'in vezir-i azamı olan Rum Mehmet Paşa, İstanbul'a

• • • • •

3

Orta Asya'da Müslümanlığı kabul etmiş göçebe Türk ve Oğuzlara Türkmen denilir. Bilindiği gibi bunlar Orta Asya'dan Anadolu'ya göç etmişlerdir. Türk ulusunun kurucusu ve kaynağı bu Türkmenlerdir.

gelen Türklerden ağır vergiler alarak İstanbul'un Türkleşmesini önler (Sevinç, 2005: 297). Bu politika, yine Rum asıllı iki vezir-i azam İshak Paşa ve Mahmut Paşa zamanında da devam eder. Fatih bu durumu adeta seyreder. Bütün bu gelişmelerden Fatih'in haberdar olmadığını söylemek pek olası değildir. Bu ve benzeri olaylar Anadolu'dan gelen Türkleri çok üzer ve küstürür. Anlaşıldığı kadarıyla Fatih İstanbul'u Türkleştirmek için bu kenti sanki önce Türklerden temizlemeye, kurtarmaya yönelmiştir. Bir yazarın çok yerinde belirttiği gibi, fetihle birlikte Bizanslılar mağlup olmuş fakat mağdur olmamışlardır (Ongunsu, 1952: 9). Yazılanlardan anlaşıldığı kadarıyla Anadolu Türkü'nün kötü talihi bu dönemlerde başlamıştır. Anadolu insanının devletiyle didişmesinin, halkla ilişkiler açısından son derece kötü diyebileceğimiz gelişmelerin başlangıç tarihi bu dönemlerdir.⁴ 1600 yılında Anadolu'dan İstanbul'a gelen bir grup Türkmen ile ilgili olarak o tarihte yazılan bir kitapta yapılan değerlendirme, her şeyi açıkça gözler önüne sermektedir: "İpşir Paşa ile İstanbul'a gelen bir alay çarıklı Türk fazla yüz buldular" (Halife, 1976: 48).

Yıllar ilerledikçe kişi adları bile değişmeye başlar. Türkmen ve Orta Asya kökenli olup Kayı Boyu'nun sürekli kullandığı örneğin Aktimur, Esibey, Sarubatu, Kutalmış, Balabancık, Karaçebes, Ertuğrul, Yörgüç, Samsa, Akçakoca, Konuralp, Turgutalp, Alpaslan gibi Türkçe adların yerini, Abdülhamit, Abdülmecit, Abdülaziz, Abdullah daha sonraları da Vahdettin gibi isimler almaya başlar. Osmanlılar çocuklarına, şehzadelerine; Türkmen atalarını Orta Türkistan'da İslamlaştırmak amacıyla öldüren Arap komutanların adlarını vermekten çekinmemişlerdir.⁵ Türk tarihinin hiç bilinmeyen bir yanı olan Türklerin Müslümanlaşması M.S 700'lerden başlayarak birçok savaştan son-

• • • • •

4

Ankara Savaşı'nda Yıldırım Beyazıt'ın yenilmesinin en önemli nedeni ordusunda bulunan Türkmenlerin Timur tarafına geçmiş olmalarıdır. Nitekim savaşta Germiyan, Saruhan, Aydın, Menteş beylerini Timur'un yanında gören Türkmenler ve Karatatarlar savaşmazlar ve Timur'un tarafına geçerler. Yıldırım'ın ordusunun özünü yeniler ve Sırp askerleri oluşturmaktadır. Bu dönemde Türkmenler Osmanlı'nın Anadolu'ya yayılmasını istememektedir (Avcıoğlu, 1999: 168).

5

Bu senaryoyu Türkler birkaç kez tekrarlamışlardır. Orta Asya'da eğleştikleri dönemde Çin etkisinde olan Türklerin kimi isimleri Çince'den alınmadır. Görenekleri, giyim ve kuşamları Çin özentilidir. Talas Savaşı'ndan sonra bu durum yerini İslamiyetin de etkisiyle Arap egemenliğine bırakır. Türkler uzunca bir süre yaşam biçimi açısından Arap bağımlısı ve Araba özenen bir tutum sergilemişlerdir. Şimdilerde de Türkler için Amerikan yaşam biçimi önemlidir ve taklit edilen ülke Amerika'dır. Kanımca Türkler hiçbir dönemde kendine ait bir uygarlık oluşturamamış ve kendine özgü bir yaşam biçimi içinde olamamışlardır.

ra çok uzun bir zaman zarfında gerçekleşmiştir. Bu olaylarda yüz binlerce Türk öldürülmüştür. Türklerin devletle ilişkilerinde dolayısıyla halkla ilişkiler uygulamasında önemli bir nirengi noktası olan Müslümanlık, birçok Türk geleneğini etkileyip değiştirdiği gibi, halk ile yönetimi kalın çizgilerle birbirinden ayırmıştır.⁶ Devlete saygı ve itaat, tanrı korkusu üzerine oturtulmuş, ona endekslenmiştir. İslam, cami kurumu ile önemli bir halkla ilişkiler alanı yaratmıştır. Yine cami ile birlikte siyasal iktidarın eline önemli bir ideolojik araç geçmiştir. Kimi devletlerin bunu çok iyi kullandığını bilmekteyiz. Cami ibadet yanında önemli bir duyuru merkezi, dertleşme ve bilgi değiş tokuş mekanıdır. Birçok örnek bize kanıtlamaktadır ki cami avlusu etkili bir halkla ilişkiler ortamıdır. Çünkü cemaatin beş vakit uğradığı bir yer olması nedeniyle önemli bir haberleşme kavşağı oluşturmaktadır. Bir nevi forumdur. Amaçlandığı takdirde saray ile ahali arasında iletişimin değiş tokuş edildiği yer rolü oynayabilmektedir. Kent yaşamına ilişkin kararlar buradan halka duyurulabildiği gibi halkın istek ve önerileri de yine buradan öğrenilmektedir. Ahalinin tepkisi buradan isabetli biçimde ölçülebilmektedir.

Fatih döneminden itibaren Türk toplumunun gazilik, cihad, Müslümanlık ve beylik ruhunun yerine, her çeşit din ve milliyeti bir araya getiren imparatorluk ruhu geçince Anadolu'dan türeyen çiftbozanları (işsiz insan) iş alanlarına doğru götüren kanallar tıkanmaya başlar. Osmanlı'nın var olan iş yerlerine Rum, Bulgar, Arnavut, Kafkasyalı, Romen hatta Macar gibi değişik uluslardan insanlar çalışmak amacıyla akın eder (Akdağ, 1975: 97). Anadolu insanı işsiz ve güçsüz kalır. İstemedikleri ve beklemedikleri bu gelişmelerden sonra büyük bir hayal kırıklığı yaşayan Türkmenler gerisingeri Anadolu'ya dönerler. Gerçi bir kısmı, yeni fethedilen yerlere yerleştirilseler de, söz gelimi başta Karaman ve Konya olmak üzere birçok bölgeden İstanbul'a fakat özellikle Balkanlara ve Ege adalarına ahali kaydırılmış olmasına karşın Anadolu'da çoğunluğu saran küskünlük, bir süre sonra kızgınlığa dönüşür. Anadolu insanının İstanbul'a sokulmayıp geri gönderilmesi, Hıristiyanların Fatih

• • • • •

6

Türklerin Müslüman olmalarıyla ilgili olarak açıklamalar ve görüşler için bakınız: Avcıoğlu, Doğan (1982). *Türklerin Tarihi V*. İstanbul: Tekin Yayınevi.; Aydın, Erdoğan (2006). *Nasıl Müslüman Olduk?*. İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı.; Barthold, V. V. (1990). *Türkistan*. Çev., Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK.; İnan, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.; Taberi, Ebu Cafer (1867). *Chronique de Taberi Abu Ali Mohammad Balami*. Çev., Zotenberg. Paris: Denoël.; Cahun, Léon (1896). *Introduction à L'Histoire de L'Asie : Turcs et Mongols des Origines à 1405*. Paris: Armand Colin.

tarafından korunup, adeta şımartılmaları birçok Osmanlı düşünür ve din adamını rahatsız etmiştir. Bu soruna İslamiyet açısından bakan bu insanlar birer birer, kimisi tepki koyarak kimisi sessiz sedasız İstanbul'dan ayrılırlar. Bir başka deyişle dini konular da dahil olmak üzere çeşitli konularda yapılan değişiklikleri, sergilenen tavrı onaylamayan Türkmen asıllı ulema ve eğitimciler İstanbul'u terk ederler. Özellikle devşirmelerin öne çıkarılması, yönetici kadrolara devşirilen Balkanlıların atanması tepki çeker. Sözgelimi Fatih'e Molla Gürani'den sonra en çok emeği geçen, yetişmesinde rol oynayan Molla Hüsrev başta olmak üzere Akşemsettin, Molla Hayrettin, Molla Ayas, Molla Zeyrek, daha birçok dönem bilgini, aydını olup bitene üzülmek üzere İstanbul'u terkeder⁷ (İnalçık, 2005: 160). İnalçık'a göre, İstanbul'un alınmasından sonra Fatih, fethin dinsel simgesi Akşemsettin'in daha fazla öne çıkmasına izin vermemiş, Akşemsettin de bunun üzerine İstanbul'u terk edip Göynük'te inzivaya çekilmiş ve orada ölmüştür. Molla Gürani bile bir ara Mısır'a gider ama geri döndürülür (Hammer, 1991: 199). Fatih döneminin sonlarına doğru İstanbul'da yerleşik halkın üçte ikisi gayrimüslim halktan oluşmaktadır. İstanbul popülasyon itibarıyla tam bir kosmopolit görünüme sahiptir (Yetkin, 2003: 183). Ancak hemen belirtelim ki burada en önemli noktalardan biri Fatih Sultan Mehmet'in *universalis* projelerinin alt yapısını oluşturacak entellektüel dokunun bir türlü oluşturulamamasıdır. Bir çalışmada, Fatih'i en çok üzen olaylardan birinin "Kendi ülkesinde, öteki ülkelerle karşılaştırılabilecek bilgin ve bilim adamının olmamasıdır" denilmektedir (İnalçık, 2003: 175).

Yönetim-Yönetilen İlişkilerini Belirleyici Etmenler

Osmanlı'da halkın yönetimle ilişkilerinde etkileşimi kolaylaştıracak birçok yöntem ortaya konmuştur. Halkın dileklerini dinleyip çözüm arayan divan toplantılarından, vali paşaların halkın sorunlarını öğrenmek için halk arasına ayakçı çıkarma adetlerine, padişahın kılık değiştirerek halkın içine karışmasından, fakir fukaranın derdini dinlemesine, kadının her türlü soru-

• • • • •

7

Akşemsettin daha fetihden önce Hıristiyanlara görev verilmesine kendine göre bahaneler uydurarak şiddetle karşı çıkmıştır. Kuşatma sırasında sürekli Fatih'in yanında olan Akşemsettin, fethin tarihi ile ilgili olarak gaipten verdiği haber gerçekleşmeyince, çoğu Hıristiyanlıktan dönme olan askerinin imandan nasiplerini almamış olmasını bahane olarak ileri sürmüştü ve askerinin başına sert, acımasız bir Müslüman komutan atanmasını önermişti (İnalçık, 2003: 105).

nu dinleyip tebaanın hakkını vermesine, muhtesibin çalışmalarına kadar birçok yöntem devlet halk ilişkilerinde olumlu etkisi olan yöntemlerdir. Siyasal platformda halkın önerilerinin düzenli biçimde dinlenmesi gibi bir uygulama Osmanlı'da yoktur. Ayrıca böyle bir uygulamanın olması da olanaksızdır. Ancak günlük işleyişte, yönetsel sorunların çözümünde halkın dinlendiği çok olmuştur. Her şeye karşın Osmanlı, reyaya yani köylüye karşı dikkatli olan bir anlayışı yansıtmaktadır. Bu dikkatin, bu özenin temelinde adil olmak, dinin emrettiği biçimde herkese hak ettiğini vermek ve halkı buna razı etmek amacı yatmaktadır. Kuşkusuz bu uygulama kaynağını ve müeyyidesini dini kurallardan almaktadır. Bu görüş açısından bakıldığında Osmanlı'da halka yönelik devlet tavrında iki önemli özellik göze çarpmaktadır: Halka karşı adil olmak ve dini inanç ve tercihlere karışmamak. Elliye yakın ulus ve bir o kadar din ve mezhepten oluşan tebaanın inancına karışmak kuşkusuz akıldışı bir tutum olurdu ki Osmanlı bu yanlışa düşmemiştir. Şeriata dayalı hukukun yanında Osmanlı'da geçerli olan ve devlet eliyle yaratılan "örfi hukuk"ta bu konuda birçok hüküm bulunmaktaydı. Padişahın çıkardığı hükümlerden oluşan örfi hukukta kayıt ve uygulama ile ilgili sorunlarla nişancı uğraşır. Şeri hukukta yani dini hukukta müftü ne ise örfi hukukta da nişancı o idi (İnalçık, 2005: 85). Örfi hukuk incelendiğinde Osmanlı sisteminin, tebaanın hem kendi aralarında hakkının korunmasına hem de devlet karşısında haklı olduğu durumlarda hakkının teslim edilmesine çok özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu ilişkiler günümüzün deyişiyile asimetriktir. Halkın örgütlü, devleti zorlayan bir gücü olmadığı gibi devleti etkileyecek oluk (kanal) ve oluşumları da yoktur. Devletin kurguladığı ve uygulamaya koyduğu yönetim-yönetilen senaryosu tek tarafın iradesiyle sahneye konulmuştur. Yalnız bu arada önemle belirtmek gerekir ki Osmanlı'nın altı asırlık yönetimi boyunca değişik yörelerde halkın devletle uyumlu, itaatkar bir tavır sergilediğini söylemek de doğru değildir. Başta İstanbul'a alınmayan, çeşitli adaletsiz uygulamalara muhatap olan Anadolu halkı sık sık ayaklanmış. Celali İsyancıları kimi yazarlara göre üçyüz yıl, kimi yazarlara göre dörtyüz yıl sürmüştür ve Anadolu halkının Osmanlı'ya başkaldırısını temsil eder. Ancak belirtmek gerekir ki özellikle İç ve Kuzey Anadolu'daki Celali İsyancıları hedef aldığı devlet sisteminden ziyade yerli halka büyük zarar vermiştir. Dirlik düzenin bozulması ticareti olumsuz etkilemiş Anadolu insanı zaman içinde fakirleşmiştir. Bu durumu beğenmeyen kimi kanaat liderleri ve halktan bir kesim sürekli olarak padişahı sefere çıkmasını ve isyancıları da beraberinde

götürmesini, yani isyancıların askere alınmasını istemişler ve bu dilekleri genellikle kabul görmüştür. Bu dileğe en çok uyan padişah Kanuni Sultan Süleyman'dır (Akdağ, 1975: 113). Hemen eklemek gerekir ki Osmanlı'nın halkla ilişkilerinde devletten yönetilene buyruk ve karar aktaracak aracı mekanizmalar kurulmuş olmasına karşın halktan devlete doğru istek ve yakınma aktaracak bir sistem yoktu. Bu uygulama sistemin doğasının bir gereği idi. Çünkü Osmanlı rejimi halktan öneri bekleyen ve toplayan değil ona hükmeden bir rejimdir. Çevreden, kamusal işlerde öneri beklemez, sadece itaat beklerdi. Çünkü Osmanlı'da halk bugünkü deyimlerle tam anlamıyla yönetilendir. Kuldur. Osmanlı'da kul, köle değil itiraz etmeden uyan kişi anlamına gelmektedir (Wheatcroft, 2004: 42). Dolayısıyla da ele geçirilen tüm yerlerde, yukarıda belirttiğimiz devletten halka doğru inen bir iletişim sisteminin kurulması gerekirdi. Nitekim öyle oldu. Hem Balkanlarda hem Anadolu'da hem de Arap eyaletlerinde bu kurallara uygun bir sistem kuruldu. Sözelimi Balkan ülkelerindeki bir uygulama bu konuda ilginç bir örnektir. Balkanlarda ilçeler ve köyler düzeyinde sultandan izinli ve sertifikalı atanmış kişiler vardı. Bunlar yerli halkla yönetim arasında aracılık ediyor, vergilerin düzenlenip ödenmesine gözetmenlik yapıyorlardı. Ayrıca kamu düzenini de bunlar sağlıyor, devletin kararlarını halka bunlar bildiriyordu (Mantran, 2007: 348). Devlet hiyerarşisi içinde çok daha aşağılarda, yetkisi daha dar olmakla birlikte aynı tür uygulama ve örneğe Anadolu'da ve Arabistan'da da rastlanmaktadır. Bu görevli muhtesibtir ve muhtesibin bir görevi de halkla ilişkidir. Ancak muhtesib devletten halka emir götüren ve kimi kez de bu emirleri uygulayan bir görevlidir. Tıpkı Balkanlardaki meslektaşları gibi. Ancak burada tekrar edelim ki Balkanlar başta olmak üzere Osmanlı'da fethedilen yerlerde halkla ilişkiler olabildiğince en alt düzeyde tutulmuştur ve tek yönlüdür. Çünkü fethedilen yerlerde bırakılan garnizon yalnızca güvenlikle uğraşiyor ve halkla ilişkisi olmadığı ya da en alt düzeyde olduğu için de bu konuda sorun yaşamıyordu (Karpat, 2003: 61).

Osmanlı'da başta Anadolu ayaklanmaları olmak üzere çeşitli bölgelerde ortaya çıkan ayaklanmaları ikiye ayırarak ele almak olanaklıdır. Bunlardan biri saray tarafından isteği reddedilen, görevden alınan, kendisine ceza verilen bir yöneticinin ayaklanması ve yanına halktan belirli kişileri toplamasıdır. Buna örnek olarak 1524 yılında Vezir Hain Ahmet Paşa'nın etrafına yüz bin kişi toplayarak ayaklanması gösterilebilir. Patrona Halil Ayaklanması da ay-

nı karakterdedir. Bunun yanında bir başka yol, devletin vergi ve zabıta önlemlerinden bunalan halkın, ayaklanıp olaya bölgesel bir boyut kazandırarak sonunda da bir kişiyi başına isyancı-yönetici olarak seçmesidir. Celali İsyancıların çoğunun bu tür özelliği bulunmaktadır. Üzerinde durulması gereken diğer bir ayaklanma türü ise dini ayaklanmalardır. Sözelimi Şeyh Bedrettin, Şahkulu, Baba İshak örneklerinde olduğu gibi.⁸

19. yüzyılda devlet tebaa ilişkilerinde eşitlik olmasa bile belirli bir düzenlemeyi amaçlayan kurallar ve kurumlar yaratılmıştır. Daha önceleri yalnızca devletten tebaaya inen mesajların, artık tebaadan da devlete doğru çıkabilmesi için önce Tanzimat sonra da Birinci ve İkinci Meşrutiyet kurumlarının önemli rol oynadıklarını belirtmek gerekir. Çeşitli din ve ırka mensup insanların meclislere girmesi, tebaa arası eşitlik bu konuda örnek olarak verilebilir. III. Selim zamanında kurulup II. Mahmut döneminde yapısı geliştirilen Meşveret (danışma) Meclisleri'nde halktan iki temsilci bulunmaya başlandı. Bu örnek, bugün halkla ilişkiler terminolojisindeki danışma modeline uygun gelen bir örnektir. Yine 19. yüzyılda önem kazanan kitle iletişim araçları ve özellikle gazetelerin çıkmaya başlaması, devlet-tebaa ilişkilerini asimmetrik olmaktan çıkarıp belirli ölçüde simetrik olmaya itmiştir. Bu dönemde hem iç gelişmeler hem de dış baskıların sonucunda her ırk ve dinden tebaaya bu haklar istisnasız tanınmıştır. Kayıtlardan anlaşıldığına göre yine bu dönemlerde halkın en büyük beklentisi güvenliğin sağlanması ve vergide adalettir. Bu yüzden kargaşa ve devlet güçleriyle yer yer didişme hatta çatışmalar çıkmaktadır.

Üç Önemli Siyasal Olay ve Etkileri

Devlet yurttaş ya da devlet-halk ilişkilerine olduğu kadar siyasal sisteme uluslararası düzeyde değişiklik ya da yenilik getiren üç tarihsel olay bu çalışma çerçevesinde üzerinde durmaya değerdir. Bu çok önemli olaylar be-

• • • • •

8

Burada önemle belirtelim ki Şeyh Bedrettin'in görüşleri komünizmin ilk örnekleri gibidir. Şeyh Bedrettin "Her şey her an yaratılmakta ve yok olmaktadır. Burası ya da buranın ötesi diye bir şey yoktur. Her şey tek bir anın içindedir. Geçmiş yoktur, bundan sonrası yoktur, her şey olma süreci içindedir" diye yazmıştır. Bu görüş kendisinden asırlarca sonra ve kendisini tanımayan Marks, Engels ve Althusser tarafından da kağıda dökülmüştür. Osmanlı'nın bu tür düşünce ve açıklamalara tahammülü yoktur. Okumuş, yazmış, bir düşünür olan Şeyh Bedrettin 1416'da asılmıştır.

lirli bir süre sonra kendi ülkelerinin sınırlarını aşarak öteki ülkeleri ve bu arada ülkelerdeki siyasal ortam ve ilişkileri kuşkusuz bu arada yönetim-yönetilen ilişkilerini de etkileyip değiştirmiştir. Devlet-halk ilişkilerine yeni bir boyut ve içerik kazandırmaları nedeniyle bu üç siyasal olayı çok kısa da olsa hatırlatmakta yarar bulunmaktadır.

Bunlardan ilki Fransız Devrimi'dir. Bu devrim bir süre sonra Avrupa ülkeleri gibi Osmanlı'yı da, özellikle Balkan bölgesindeki siyasi kıpırdanma ve bağımsızlık hareketlerini, etkilemeye başlamıştır. Bilindiği gibi bu hareketler bir süre sonra siyasal-tarihsel bir temele de dayandırılarak Türkler, Balkanlardan çıkartılmaya çalışılmış ve Avrupa bu konuda büyük ölçüde başarılı da olmuştur.

Kısacası Fransız Devrimi Osmanlı'yı çok etkilemiş, Balkanlardaki ulusçuluk akımlarını tetiklemiş sonunda da buradaki halklar birer birer Osmanlı'dan kopup kendi devletlerini kurmuşlardır (Ortaylı, 2007: 254). Ortaylı, Balkanlarda milliyetçilik akımlarının tarihinin çok eskilere gittiğini belirtmektedir. Kuşkusuz Balkanların Osmanlı'dan kopmasında Fransız Devrimi tek başına belirleyici olamaz. Ancak devrimin yaydığı özgürlükçü görüşlerin, ulus olma bilincinin gündemin birinci sırasına yerleşmiş olmasının etkisi yadsınamaz. Bulgaristan'da isyancı grupların Fransız İhtilal Bildirgesi'ni iki de bir basıp yaymaları, köylere kadar dağıtıp, devrimi anlatmaları nedensiz değildir. Ayrıca Balkanlarda yayınlanan Fransızca gazetelerde Fransız Devrimi'ne övgü ve imrenmeler de sık sık dile getirilmiştir. 1789'dan sonra özgürlük, eşitlik, kardeşlik ilkeleri öne çıkarken Amerikan Devrimi'nde mülkiyet, liberalizm, özgürlük ilkeleri ilk sırayı almıştır. İkinci önemli olay olarak gördüğümüz Amerikan Devrimi'nde insan birimi bireydir. Fransa'nın ki ise yurttaşdır. Amerika'da bu ilkeler hayata geçirilmiş ama temelde önemli bir değişiklik olmamış yalnızca İngiliz efendilerin yerini Amerikalı zenginler almıştır. Bu değişikliğin bize etkisi çok sınırlı ve de dolaylıdır. Üçüncü etkileyen olay ise 1917 Sovyet Devrimi'dir. Bu devrimle birlikte halkın her yönetici kadroyu seçmesi ve getirilen denetim modeliyle önemli bir güce eriştiği görülmektedir. Ancak bürokrasinin tarihte görülen en disiplinli işbirliği ve dayanışması sonucu, halkın istek ve önerileri geriye itilmiş sonunda da bu hantal mekanizma sistemin başına dert olup yıkılmasının önemli bir nedeni haline gelmiştir. Sovyet Devrimi Türkiye ile ilişkileri başta Kurtuluş Savaşı aşamasında olmak üzere etkilemiştir. Sovyetler, Türkiye'ye kimi kez gizli kimi kez

açık yardımda bulunmuştur. Daha sonra ilişkilerde bir soğuma ortaya çıkmış ve Türkiye i siyasal gelişmelerde komünizmin bırakın kendisinden, isminden bile korkar hale gelmiştir. Stalin'in anlaşılmaz bir nedenle Türkiye'den bazı toprakları istemesi, Bođazlar'da hak iddiası ilişkileri onarılması mümkün olmayacak bir aşamaya getirmiştir. Sovyetler, Türkiye'nin en büyük ve en önemli dūřmanı oluvermiştir. Őlkemizde uzun süre polis gücünün hüküm sürmesi bu yüzdendir. Birçok yazar ve dūřünürümüz sırf komünist dūřüncelere itibar etmeleri nedeniyle hapsedilmiş, eziyet görmüş, Őlkeden kovulmuştur. Bu arada önemli bir fırsatçı kesim de sırf komünist dūřmanı olmaları nedeniyle ve başka hiçbir özellikleri bulunmamasına karşın bürokrasi ve siyasal sistem içinde önemli yerlere gelmişlerdir. Ancak yine de Türkiye'nin hiç beğenmediği bu siyasal sistem, Őlkede yönetilen bilincine özellikle de işçilerin devletle ilişkilerine çok etki etmiştir. Ayrıca komünistlik suçlamaları yıllarca hem yurttaşlar arasında hem de devlet-yurttaş ilişkilerinde önemli bir şikayet, didişme ve çatışma nedeni olmuştur. Dolayısıyla bu sorun bir bakıma önemli bir halkla ilişkiler sorunudur.

Bu üç olayı izleyen yıllarda ve değişik tarihlerde olmak üzere, önce yurttaş kimliğinde ve yönetilenin kendini değerlendirme biçiminde değişiklik olmuştur. Yönetilen tebaa statüsünden yurttaş statüsüne geçmiştir. Bu olay halkla ilişkiler açısından çok önemlidir. Çünkü devlete karşı bazı soruları sorma cesareti buradan gelmektedir. Yurttaşlık bilinci devletten hem hesap sormayı sağlamış hem de devletin gidişatını, eylem ve işlemlerini etkilemiştir. Bu dönem devletin, halktan başka bir siyasal sisteme itibar edebilir, mevcut sistemi yıkar diye korkmaya başladığı bir dönemdir. Bu durum kimi Őlkelerde çok belirgindir. Hatta bir kısım dūřünür halkla ilişkilerin ortaya çıkış ve yaygınlaşma nedenini yönetimin halktan korkmaya başlamasına bağlamaktadır. Bu savda gerçek payı olduğu yadsınamaz. Halktan korkma yirminci yüzyıldan itibaren çok daha artmış ve yaygınlaşmıştır. İdeolojinin ve ideolojik araçların yoğun biçimde kullanılmalarının gerekçelerini bu noktalarda aramak yanlış değildir. Yönetilene ideolojik olarak denetim altında tutmak devletin önemli görevlerinden biri olmuştur. Bu görevin bir adı da devletin halkla ilişkileridir.

Genç Türkiye Cumhuriyeti yeni döneme çok zor koşullarda fakat yurttaşına tüm gücüyle hizmet etmek isteyen bir anlayışla ve heyecanla girmiş ve Türk demokrasisi birçok zorluğa karşın yavaş yavaş da olsa yerleşmeye baş-

lamış, sistemin vazgeçilmezi olmuştur. Bu olumlu gelişme zamanla Türkiye'de halkla ilişkilerin yayılması, genişlemesi ve önem kazanmasının temel nedenidir.

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet yönetimi genç Türk devletine yeni bir sistem ve yeni bir yaşam biçimi olarak gelmiş ve kuşkusuz çok şeyi de değiştirmiştir. Türklerin büyük bölümü yeni rejimle birlikte Osmanlılıktan kurtulmuş yeni bir hayata başlamıştır. Bu arada belirtmek gerekir ki Türkiye'de devlet-halk ilişkilerini etkileyip değiştiren en önemli olay da kuşkusuz Cumhuriyetin ilanı ve izleyen gelişmelerdir. Ancak yeni sisteme uyarlanma çabuk ve kolay olmamıştır.

Cumhuriyet yönetiminin, Osmanlı'dan aldığı tek yönlü ve devlet ağırlıklı halkla ilişkiler iletişim ve uygulamasını uzunca bir süre devam ettirdiği görülmektedir. Osmanlı'da olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında da halkın devletle ilişkisi çok azdır ve bu ilişki gerektiğinde devlet tarafından ve onun izni ile kurulabilmektedir. Bu ilişki günümüz deyimleriyle asimetriktir ve devlet ağırlıklıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında tek parti yönetimin atadığı valiler, kaymakamlar aslında devletten halka istek aktaran, emir yağdıran birer aktarma organıdır. Bu dönemde etliye sütlüye karışmayan, köyüne ya da evine kapanmış bir halk vardır. Bu halk devletten gelen her buyruk ve isteğe, istisnaları olmakla birlikte, evet demekte, kamusal kararları onaylamakta ya da onaylar gözükmektedir. İstisnalar varsa da asıl olan, devletin adına karar veren vali ve kaymakamın isteklerine boyun eğmek onların sözünden çıkmaktır. Tüm dünyayı saran 1929 Büyük Bunalımı'ndan sonra biraz da bu özellik nedeniyle çok zarar görülmediği, tüketimin denetim altına alındığı, olana rıza gösterildiği bilinmektedir. Türk halkı devlete istek yöneltme konusunda programlanmış değildir. Bu durum uzunca bir süre devam etmiştir. Çünkü Cumhuriyeti izleyen yıllarda kendini iyice belli eden ve ellili hatta altmışlı yıllara kadar ağırlığını sürdüren küçük aile işletmeciliğinin etkisi ülkeyi, "ocak sistemi"nin uzun yıllar geçerli olduğu Diyarbakır ve büyük toprak mülkiyetinin çok ağır bastığı Aydın ve Söke yöresi dışında, tümüyle kaplamıştır. Tanzimat Dönemi'nden bu yana, mülkiyet sisteminde miras hakkı uygulaması nedeniyle tarım alanları küçük küçük toprak parçalarına bölünmüştür. Anadolu toprağında üretim üniteleri, ancak ailenin gereksinmesini

karşılayacak büyüklüktedir. Pazar için üretim yoktur. Çünkü hem üretim azdır hem de ürünü pazara aktaracak yol ve araç yoktur. Yine bu toplumsal oluşum içinde eğitim köy ya da mahalle düzeyinde verilmekte, sağlık hizmeti kocakarı ilaçlarından oluşan geleneksel yöntemlerle sağlanmaktadır. Devlet ne köy ne de öteki küçük yaşam ünitelerine girmiş değildir. Bu durum 1950'lere kadar yani Demokrat Parti dönemine kadar süregelmiştir. Bu dönemden sonra modern tarım girdileri yavaş yavaş Anadolu köylüsünün hizmetine girmeye başlamıştır. Gübre ve traktör ile üretim artmış arkasından Amerikan kaynaklı Marshall Planı ile yol yapımı hızlanmıştır. Daha sonra yapılan bu yollar ithal otomobil ve kamyonlarla dolmaya ve kullanılmaya başlamıştır. Demiryolu ihmal edilerek varılan bu durum sonucunda kırsal alan ile kent arasında ilişkiler kolaylaşmıştır. Bir süre sonra kırsal alanda açığa çıkan nüfus artığı ile gecekondulaşma başlamış ancak Türkiye "Asya Tipi Üretim" tarzının etkisinden de süratle kurtulmuştur. Kentle köy arasındaki ilişki yoğunlaşmış, üretim artmış, sosyal hareketlilik yanında dış dünya ile ilişki ve bağıntılar artmış ve seksenli yıllarda çok farklı bir Türkiye ortaya çıkmıştır. Parası olan herkes istediği her şeyi bulmaya başlamıştır. Ancak geçmişte olduğu gibi bugün de asıl sorun, herkesin parasının olmaması ve olamayacağıdır.

Bundan elli yıl kadar önce Türk insanının devletten beklentileri ile ilgili olarak yapılan araştırmalar sürekli olarak alt yapı eksikliğine dikkat çekmekte ve alt yapı ile ilgili hizmetlerin yurttaşın en önemli beklentisi olduğunu göstermektedir. Örneğin ellili yıllarda köylülerin çoğu, yol, su, elektrik, sulama suyu, ucuz gübre daha sonraları da telefon istemeye başlamıştır. Köylülerce okul isteği çok sonraları dile getirilmeye başlanmıştır. Bu ihtiyaç sıralaması aşağı yukarı bir otuz yıl geçerliliğini korumuştur. Seksen ve doksanlı yıllarda ise halkın ana beklentisi güvenlik odaklı olmaya başlamıştır. Güneydoğu'daki üzücü gelişmelerin de etkisiyle Türkiye bir güvenlik bunalımına girmiş, bu arada çok sayıda memleket insanı yaşamını yitirmiştir. Bu nedenle bu dönemden başlayarak halkın devletten en önemli beklentileri arasında terör olaylarını önleme, terör sorununu çözme, ülkede dirlik düzeni sağlama isteği girmiştir. Bu istek bugün de geçerliliğini sürdürmektedir. Kısacası ellili ve altmışlı yıllarda halkın ana beklentisi altyapı eksikliklerinin bir an önce giderilmesi köylere, ilçelere hatta illere su, elektrik, telefon hizmeti verilmesi, kanalizasyon eksikliğinin bir an önce tamamlanmasıdır.

Ancak yetmiş ve seksenli yıllarda otomasyonu bir türlü beceremeyen Türk kamu yönetimi ve özel kesim kuruluşları halkla ilişkilerde önemli sorunlar yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde elektrik, su, telefon ücreti ödeme çok önemli sorundur. Bu konularda itiraz etmek çok zordur. İtiraz prosedürünü yerine getirmek de külfetli ve zaman alıcıdır. Gişeler önündeki büyük kuyruklar insanları bıktırmıştır. Bu sorunun büyüklüğünü ve yarattığı sıkıntıları görmek için o dönemde çıkan gazetelere şöyle bir göz atmak yeterlidir. Yine bu dönemde yurttaşın basit isteklerine karşı yönetim duyarlı değildir. Yurttaş devletten bilgi almayı, işini bir an önce bitirmeyi araya ancak birilerini koyarak başarabilmektedir. Araya giren kurumlar arasında basın baş yeri tutmaktadır. Bu nedenle o dönemlerde basında okuyucu köşeleri çok revaçtadır. Bu konuya ayrılmış sütunlar, çok okunan sütunlar arasındadır. Yetmiş ve seksenli yılların gazeteleri devlete karşı halkın tepki ve eleştirileri ile doludur. Bu yıllar devletin yeni gelişmelere ve teknolojik ilerlemelere yeterince uyamamasının sonucu olarak yurttaşını çok üzdüğü, boşuna beklettiği, işleri aksattığı bir dönemdir.

Devleti küçültmeye yönelik politikaların ve bu politikaların araçlarından biri olarak işleyen özelleştirme girişimlerinin Türkiye'ye gelişi sadece dış gelişmelere bağlanmamalı ve dış gelişmelerle açıklanmamalıdır. Halk hantal devlet ve onun çalışma biçiminden, bürokrasiden bıkmış, usanmıştır. Devleti küçültmeyi birçok kişi bir kurtuluş olarak görmüştür. Bu yolla halkın rahatlayacağı sanılmıştır. Ancak bunun böyle olmadığı ve hemen hemen hiçbir şeyin değişmediği kısa sürede anlaşılmıştır. Bir başka anlatımla devletin küçültülmesi pekçoklarına bir çare olarak görünmüşse de bir şeylerin değişmesinin pek de kolay olmadığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. Yeni durum ve gelişmeler yönetim-halk ilişkilerini başka bir alana taşımış ve başka sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunca özelleştirmeye karşın hem devletin, hem özel kesimin borcu giderek artmış ve ülkenin toplam borcu 430 milyar dolara ulaşmıştır (29 Eylül ve 3 Ekim 2007 Hürriyet Gazetesi).

Devlet-Halk İlişkisindeki Değişim

Devlet halk ilişkisindeki değişiklikler niteliksel değildir. Yöneten-yönetilen ayrımı sürmektedir. Yani katılmaya yönelik bir takım mekanizmalar geliştiriliyor olsa da yöneten-yönetilen ayrımı bütün keskinliği ile varlığını ko-

rumaktadır. Bu konuda temelden gelen değişiklikler olduğu söylenemez. Ancak yurttaş-devlet ilişkilerinin bazı yönleri, bazı oluşum koşulları değişmiştir. Bunların başında yönetilenin merakında ve ilgi alanındaki değişiklikler gelmektedir. Yönetilen eski edilgen konumundan çıkıp daha fazla şeyle ilgilenir hale gelmiştir. Günümüz yurttaşı devletten çok daha fazla bilgi talep etmekte ve bir sonraki aşamada da devletten ilgili olaylar ve gelişmelere ilişkin olarak hesap sormaktadır. Kısacası yurttaş devletten hesap sorma gücüne ulaşmıştır. Gereksiz ve bürokrasinin kurduğu tuzak sonucu oluşan gizliliğin önü alınmıştır. Gizlilik yavaş yavaş gündemden kalkmaktadır. Bu durum çağdaş demokratik sistemin yurttaş profilidir. Bu modelde yurttaş etkilidir, susmaz ve çok önemlisi devlet kadar güçlüdür.

Özellikle Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan bu tablo kuşkusuz Türkiye için tüm hatları ile geçerli değildir. Ancak ne var ki Türkiye'de de yönetilende bu konuda bir hareketlilik, bir değişiklik göze çarpmaktadır. Türk halkı artık Osmanlı Dönemi'nin tebaası değildir. Bu aşamayı geçmiştir. Yurttaş olma yolunda çok önemli adımlar atmıştır. Bu arada kimi yenilikler, yeni uygulamalar insanımızın bu gidişatını kolaylaştırmıştır. Demokrat Parti ile başlayan ve içinde başta köylü olmak üzere yurttaşın önemli bir kesiminin katıldığı toplumsal güç, devletin her eylem ve işlemini sorgulamaya başlamıştır. Dış gelişmelerin de etkisiyle genişleyen yurttaş gücü, gönüllü kuruluşların kamusal yaşama girmesiyle daha da genişlemiş, çok daha fazla alanı kapsar hale gelmiştir. Burada önemle belirtmek gerekir ki son yirmi yıl içindeki değişiklik ve gelişmeler son bir asırdır meydana gelen değişikliklerden daha önemli ve etkilidir. Şimdi son yıllarda ortaya çıkmış olup halkla ilişkileri etkileyen ve yurttaş yararına sonuçlar veren bu gelişmeleri görelim:

1. Yönetimin yeni teknolojileri benimsemesi, iletişim teknolojisindeki gelişmeler, özellikle bilgisayar sistem ve ağının gelişmesi, internetin yönetim-yönetilen ilişkilerini sıklaştırması ama halkla ilişkilerde hep sorun yumağı olan yüz yüze ilişkileri azaltarak önemli bir sorun eksenini ortadan kaldırmıştır.

Gişe düzeyinde kamu görevlisiyle yurttaş tartışmalarının en aza indiği görülmektedir. Halk, devlet dairelerine eskiye oranla daha az uğramaktadır. Para yatırma, borç ödeme sorunları ise (senet tahsilatı, para yatırma, havale, elektrik, su, doğal gaz ödemeleri ve benzeri) bankaların

elektronik desteğiyle ve internet aracılığıyla kolayca çözülmektedir. Bu durumun birinci nokta olarak not edilmesi gerekir. Kısacası büro düzeyinde görülen devlet-yurttaş sürtüşmesi büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Son araştırmalar bu gelişmenin, orta gelir kesimindeki kişileri de etkilediğini göstermektedir⁹ (Kazancı, 2007: 253).

Yine son yıllarda kamu yönetiminin yurttaşla ilişkilerini iyileştirme konusunda önemli girişimleri olduğu bilinmektedir. Bir kere yurttaşın gerek gişe düzeyinde gerekse yönetimin orta kademelerindeki yöneticilerle ilişkilerinde yükü hafiflemiştir. Bu ilişkiler seyrekleşmiştir. Açıkçası devlet yurttaş ilişkisi, bilgisayar aracılığıyla yürütülür olmuştur. Devlele bu yeni ilişki kalıpları yönetilene sosyal refah artışı sağlamış ve hayati az da olsa kolaylaştırmıştır. Yönetimin bilgisayarlaşması devlet yurttaş ilişkilerini daha az sorunlu, daha az temas olan bir ortama çekmiştir. Bankalar bu alanda başı çekmektedir. Sosyal güvenlik kuruluşlarında da bu alanda ciddi iyileşmeler olduğu anlaşılmaktadır. Ama ne yazık ki aynı sıfatlar hastaneler ve kolluk hizmetleri için kullanılamamaktadır. Devletin ya da özel kuruluşların hizmete sunduğu, halkın da giderek yoğun biçimde kullanmaya başladığı yeni teknoloji sayesinde devlet-yurttaş ilişkilerinde bir iyileşme bir sadeleşme sezilmektedir. Yıllardır söylediğimiz gibi bu konuların devletin yayınladığı genelgelerle, halka iyi davranın komutlarıyla değişmesi ve iyileştirilmesi mümkün değildi. Nitekim mümkün olmamıştır. Hatta böyle öneriler önce 1937'de ve daha sonra seksenli yıllarda bütçelere direktif olarak girmiştir. Yurttaşla karşı kamu görevlilerinin kibar ve anlayışlı davranmaları için 1999 ile 2007 yılları arasında çeşitli bakanlık ve kuruluşlarca 40 dolayında genelge yayınlanmıştır. Yine bu konuda en çok genelge yayınlayan bakanlık İçişleri Bakanlığı olup, bu genelgelerde polisin yurttaşla olan ilişkisini düzeltmesi, halka iyi davranması istenmektedir. Bunların sonuç olarak yurttaş-devlet ilişkilerine hiçbir ağırlık ve etkisi olmamıştır. Tam tersine başta bilgisayar ve iletişim alanındaki yeni teknolojiler olanaklar bu yönde sınırlı da olsa bir iyileşme başlatmıştır.

• • • • •

9

Bu konularda ayrıntılı bilgi için bakınız: Kazancı, Metin (2007). *Kamuda ve Özel Kesimde Halkla İlişkiler*. 7. Baskı Ankara: Turhan Kitabevi. s.253.

Kamunun bu alanda yaptığı en önemli yenilik, yeni bir yasayı yürürlüğe sokmasıdır. 09.10.2003 tarihli ve 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu ile Türkiye'de devlet yurttaş ilişkilerinde yeni bir kapı aralanmış olmaktadır (Kazancı, 2007: 93). Bu yasaya dayanarak yurttaş devletten belirli konularda (bu konular çok sınırlıdır) bilgi almaktadır. Bilgi eksikliğinden ileri gelen aksaklıkları gidermesi açısından bu yasa önemlidir. Öte yandan Bilgi Edinme Hakkı Yasası'nın çıkmasıyla ilgili kişi, kendi hak ve sorumlulukları yanında başvurusu ile ilgili olarak bilgi alabilmekte ve kimi soruları yönetime sorabilmekte ve yanıt almaktadır. Bu yasa, yönetim-yönetilen eşitliğine giden yolda yeterli olmamakla birlikte önemli bir adımdır. Bunun yanında 2007 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne hükümetçe sunulmuş bulunan Devlet Sırlarına İlişkin Yasa Tasarısı'nın da yasalaşmasıyla yönetilenin, devletten bilgi isteme ve bilgi edinme alan ve yelpazesi oldukça genişlemiş olacaktır.

2. Avrupa Birliği ile ilgili gelişmeler insanımıza sanki yeni bir umut kapısı açmıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Türk insanını kendi devleti ile didişmesinde ve sorunlarının üzerine gitmesi konusunda cesaretlendirmiştir. Bu mahkemece alınan kararlar gereğince artık devlet sık sık yenilmekte, haksız bulunmakta, tazminat ödemek zorunda kalmaktadır. Bu olay ve gelişmeler devlet aleyhine asimetrik bir durum yaratmıştır.

Genellikle dış dünyanın ve özellikle Avrupa Birliği'nin etkisi ile yapılan bu değişiklikler hak arama konusunda bir serbestlik ve rahatlama getirmiştir. Bu durum kuşkusuz Türk kamu yönetimi ile birlikte yargıyı da daha dikkatli ve tutarlı olmaya itmektedir. Türk kamuoyu ülke dışında daha titiz çalışan ve duyarlı olan bir kurumun bulunduğunu öğrenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları oldukça sık biçimde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurmaya başlamıştır. Avrupa Birliği bu açıdan birçok yurttaşımız için yeni bir umut kapısıdır. Özellikle siyasal konularda Avrupa Birliği büyük bir boşluk doldurmakta, adaletsizliğe müdahale etmektedir. Öte yandan yine Avrupa'nın zorlaması ile yakında kabul edilecek olan ombudsman kurumu (Kamu Denetçisi Yasası) ile devlet-halk ilişkilerinde sınırlı da olsa bir iyileşme olacaktır.

3. Sonuncu nokta yönetim-yönetilen ilişkilerinde ortaya çıkan olumsuz bir noktadır. Şimdiye dek katılma, bütünleşme, işbirliği konusunda son

derece cimri davranan kamu yönetimi, yurttaşlara kimi konularda katılma hakkı tanımıştır (Kazancı, 2007: 181). Ama yapılan araştırmalar göstermektedir ki yurttaş katılma ile elde ettiği hakkı sadece yakınma amaçlı kullanmaktadır. İnsanımız, “katılma”dan sanki yalnızca yakınmayı anlamaktadır. Halk, sürekli yakınmakta (şikayet etmekte), ama yönetsel hiçbir yük ve sorumluluk kabul etmemektedir. Yıllardır ülke yönetimini katılıma açmak için verilen siyasal ve özellikle akademik uğraşların bu durumda sonuçsuz kalacağını söylemek yanlış olmasa gerek. Bu konuda en güzel ve ilginç örneklerden biri belediye meclisleriyle ilgilidir. Türk insanı, hakkı ve yetkisi olmasına karşın beldesini ilgilendiren işlerin görüşülüp tartışıldığı ve doğal olarak hemşerilerine açık olan belediye meclis toplantılarına hiçbir ilgi duymamıştır ve duymamaktadır. Bunun tek istisnası arada sırada bu toplantılara vakit geçirmek için giden emeklilerdir. İl genel meclislerinde, kentlerdeki kalkınma ajanslarında da durum aşağı yukarı aynıdır. Bu durumda ülkemizde kamu yönetimi alanında birlikte yönetim, katılarak yönetim anlamına gelen yeni proje ve önerilere de çok temkinli bakmak gerekmektedir. Türk insanının devlet işlerine olan ilgisizliği çok açıktır. İnsanımız devletin önemli kararlarıyla değil kendisini ilgilendiren küçük eylemleriyle, icraatıyla ilgilenmeyi adet haline getirmiştir. Bu nedenle devletin önemli bir kesimi vatandaşın görüşü ve dolayısıyla gözetimi dışındadır. Kimi önemli projelerde halk katılımına pek fazla bel bağlamamak gerekiyor. Kolaylıkla diyebiliriz ki ekonomik ve yönetsel projelerdeki başarısızlığımızın ya da içine düştüğümüz durumun tek nedeni devlet değildir. Halkın da bu konularda çok hem de çok sorumluluğu ve payı olduğunu hiç akıldan çıkarmamalıyız.

Sonuç

Halkla ilişkilerin farklı dönemlerde, farklı içerik ve adlarla anılması doğaldır. Ancak Osmanlı'nın halkla ilişkileri, bugün adlandırdığımız halkla ilişkilerle amaç ve içerik açısından farklıdır. Söz gelimi padişahın tebdil gezmesi bir halkla ilişkiler faaliyetidir. Halkın derdini dinler, sorunu yerinde görür ve çözüm bulur. Ama Osmanlı'nın bu eyleme verdiği ad başkadır. Kısacası halka önem verme, sorununu anlama ve soruna çözüm bulma amaç-

lı bir devlet faaliyeti bir dönem başka bir dönem başka ad alabilir. Bugün bu çalışmalarla biz halkla ilişkiler demekteyiz. Osmanlı'da halkla ilişkiler terimi yoktur. Ama her devlette olduğu gibi Osmanlı'da da tebaa ile iyi geçinmek, onu mutlu etmek amacı vardır. Buna yönelik de çalışmalar vardır. Cumhuriyet dönemi farklı bir halkla ilişkiler anlayışına itibar etmesine karşın günümüz halkla ilişkileri devlette ayrı, özel kesimde ayrı tekniklerle fakat amaçta birleşmek üzere uygulanmaktadır. Celali İsyancıları'nın çok yoğunlaştığı dönemlerde devletin isyancılara karşı güç ve baskı kullanması 19. yüzyılda başka tekniklerin kullanımına dönüşmüştür. Sözelimi yavaş yavaş kitle iletişim araçlarının, özellikle gazetelerin kullanımı gündeme gelmiş, dini pratiklerin sağladığı olanaklardan (vaaz, cuma hutbesi, kiliselerde pazar ayinleri gibi) büyük ölçüde yararlanılmıştır. Zaman içinde yönetileni denetlemek için baskıcı devlet işlevlerinden ideolojik işlevlere doğru bir geçiş, bir kayma olmuştur. Sözelimi II. Abdülhamit Dönemi'nde yapılmaya başlanan Hicaz Demiryolu'na, geçimlerini deve taşımacılığıyla sağlayan Arap Bedeviler, tren yolu yapılırsa deve taşımacılığının çok zarar göreceği gerekçesiyle karşı çıkıp çalışmaları sabote etmişlerdir. Ayrıca tren yolu yapımında çalışan işçilere ve Türk askerlere saldırarak kayıplar verdirmişlerdir. İstanbul Hükümeti'nin bu soruna bulduğu çözüm, tren hattı boyunca askeri garnizonları sıklaştırmak ve en önemlisi cuma hutbeleriyle ve namaz öncesi verilen vaazlarla imamların halkı ikna etmesi olmuştur.

Türkler, yolda rastladığı hakanına iki koyununun çalındığını sözlü olarak bildirme aşamasından devleti elektronik posta ile mahkemeye vermek aşamasına geldi. Yüzyıllar içinde hem niceliksel hem de niteliksel olarak çok şey değişti. Ancak devlet-halk ilişkilerindeki ikilik, ayrılık ve hükmetmekorkorkma bağıntısı hiç değişmedi. III. Mustafa'ya (1757-1774) halkın arasında gezdiği sırada, yasak olmasına karşın dilekçe vermeye kalkışan Çorumlu Alaybeyi'nin hemen orada hayatından olmasıyla, kanunsuz gösteri yapıyor diye polis tarafından acımasızca tekmelenen bir kız öğrencinin durumu arasında hiçbir fark yoktur. İnisiatif hep yönetimde, güç yönetimde, itirazları dinleyip dinlememe yetkisi yönetimdedir.

Bazı şeyler hiç değişmiyor. İsteddiği gibi hükmeden, haksızlık eden, rüşvet yiyen hep oluyor. Halkı doğru tercih yapıyor, sağduyuyu yansıtıyor, kahraman, dürüst diye yüceltmek ise sorunun özünü göremeyenlerin yanılışı.

Ve bu söylem hiçbir anlam ifade etmiyor. Çünkü halkın da akılsızı, ikiyüzlüsü, tavırsız ve işbirlikçisi hiç eksik olmuyor. Hatta bunlar sayıca çok da fazla oluyor. Özetle halkla ilişkilerin bu yönü asırlardır hiç mi hiç değişmiyor. Böyle bir ortamda halkla ilişkiler yapılıyor ya da yapılmaya çalışılıyor. Kısacası yönetim-yönetilen ilişkilerinde en doğruya, en güzele, en yararlıya uzanan yolda Türkiye'nin daha yapacak çok işi bulunuyor.

Kaynakça

- Aka, İsmail (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK.
- Akdağ, Mustafa (1975). *Türk İnsanın Dirlik ve Düzen Kavgası*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Avcıoğlu, Doğan (1982). *Türklerin Tarihi V*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Avcıoğlu, Doğan (1979). *Türklerin Tarihi I*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aydın, Erdoğan (2006). *Nasıl Müslüman Olduk?*. İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı.
- Barthold, V. V. (1990). *Türkistan*. Çev., Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK.
- Cahun, Léon (1896). *Introduction à L'Histoire de l'Asie : Turcs et Mongols des Origines à 1405*. Paris: Armand Colin.
- Hammer (1991). *Büyük Osmanlı Tarihi 2*. Çev., Mehmet Ata. İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- Historia Üniversitesi (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Çev., Şiar Yalçın. İstanbul: Kar Yayınları.
- İbn-i Fadlan (2005). *Bin Yıl Önce Türkler ve Ötekiler*. İstanbul: İstiklal Kitapevi.
- İnalçık, Halil (1959). "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakisiyle İlgisi." *SBF Dergisi* (XIV): 69-95.
- İnalçık, Halil (2005). *Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmet*. İstanbul: Doğu Batı.
- İnalçık, Halil (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*. Çev., Ruşen Sezer. İstanbul: YKY.
- İnan, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karpat, Kemal (2003). *Osmanlı ve Dünya*. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Kazancı, Metin (2007). *Kamuda ve Özel Kesimde Halkla İlişkiler*. 7. Bası Ankara: Turhan Kitabevi.
- Klyashtorny, S. G. ve T. İ Sultanov (2004). *Kazakistan: Türkün Üçbin Yılı*. Çev., Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Lamartine, Alphonse de (2005). *Aşiretten Devlete Osmanlı Tarihi 1*. Çev., Reşat Uzmen. İstanbul: Bilgi.
- Malet, Albert (1909). *L'Époque Contemporaine*. Paris: Hachette.
- Mantran, Robert (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*. Çev., Server Tanilli. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Mehmet, Halife (1976). *Tarih-i Gilmani*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa (1992). *Netayic-ül Vukuat I-II*. Ankara: TTK.
- Nizamülmülk (2006). *Siyasetname*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ongunsu, A. Hamit (1952). "Beşyüzcü Fetih Yılı Münasebetiyle Bazı Düşünceler." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (IV): 7.

- Ortaylı, İlber (2007). *Avrupa ve Biz*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ortaylı, İlber (2006). *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*. İstanbul: Timaş.
- Ortaylı, İlber (1979). *Türkiye İdare Tarihi*. Ankara: TODAİE.
- Özgüdenli, Osman (2002). "Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)." *Türkler*. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (der.) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 249-264.
- Rasonyi, Laszio (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: TKAE.
- Roux, Jean Paul (1991). *Türklerin Tarihi*. Çev., Galip Üstün. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Sevinç, Necdet (2005). *Osmanlı'nın Yükseliş ve Çöküşü*. İstanbul: Bir Harf Yayınları.
- Taberi, Ebu Cafer (1867). *Chronique de Taberi Abu Ali Mohammad Balami*. Çev., Zotenberg. Paris: Denoël.
- Togan, Zeki Velidi (1942). *Türkistan Tarihi*. İstanbul: Güven Basımevi.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2003). *Osmanlı Tarihi I*. Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1995). *Osmanlı Tarihi IV*. Ankara: TTK.
- Wheatcroft, Andrew (2004). *Korkunç Türk*. Çev., Gülçin Aldemir Somuncu. İstanbul: Aykırı Yayınları.
- Yetkin, Çetin (2003). *Türk Direniş ve Devrimleri I*. İstanbul: Otopsi Yayınları.
- Yücel, Yaşar ve Ali Sevim (1990). *Türkiye Tarihi 2*. Ankara: TTK.